

KAPITTEL 1

Nye perspektiv på Hans Nielsen Hauge

Eli Morken Farstad Universitetet i Sørøst-Norge

Abstract: The chapter provides an overview of the anthology, and of the historiography related to the research which is presented. It argues that the movement led by Hans Nielsen Hauge (1771–1824) must be understood as a changing phenomenon that was situated in an especially transformative period in Norwegian history. An overarching theme is the intertwined characteristics of tradition and modernity both within the religious movement and its context before and after 1814. The chapter looks at these historical processes through discussing the role of the priests, the Haugean theology's roots, and the dialectic nature of the Danish-Norwegian autocracy. These religious components had implications for how a popular political culture was cultivated before and after Norway got its own constitution. Further, the interpretation of Hauge as a leader before and after 1814 is questioned. As the modern impulses grew stronger during the 19th century, the Haugeans' program changed. Thus, a discussion of the Hauge movement's contributions to economic and political modernization is crucial. Previous interpretations are presented in the chapter, where conflicting understandings of the movement as an agent of modernization are clarified and problematized.

Keywords: pietism, political culture, religious legislation, lay religion

Innleiing

Denne boka handlar om Hans Nielsen Hauge og den folkelege bevegelsen han starta på slutten av 1700-talet. Hauge var ikkje aleine om å mobilisere for å forandre den etablerte orden under det dansk-norske eineveldet, men han nådde lenger ut med sitt budskap både i tid og rom enn dei som hadde mobilisert før han.¹ Folk frå både landdistrikt og kjøpstader blei haugianarar – du kunne møte på dei i lokalsamfunn frå sørlandskysten og opp til Troms. Det er også truleg at dei inspirerte til vekkingsaktivitet i Danmark og Sverige.² Folk gjekk for å vere haugianarar til langt ut i andre halvdel av 1800-talet.³ Kva var det med Hauge og vekkinga hans som gjorde den til eit spesielt historisk fenomen i overgangen til det 19. hundreåret?

Dei ni kapitla i denne boka har som mål å utforske den protestantiske lekmannsrørsla frå nye perspektiv. Kva var bakteppet for vekkinga til Hauge? Kvifor blei vekkinga så brei og så varig? Korleis skifta handlingsrommet som haugianarane opererte i? Korleis har haugianismen verka på moderniseringa fram til vår eiga tid?

Dette har historikarar spurt seg sidan Anton Christian Bang skreiv om Huges liv og virke omtrent femti år etter lekpredikantens død. Vi har i dag eit bakteppe som består av minst 150 år med Hauge-resepsjon.⁴ *Arne Bugge Amundsen* skriv i sitt kapittel om Bangs arbeid og dei lange etterdøningane av den normative tolkinga av Hauge. Amundsen slår fast at vi må jobbe for eit forskingsscenario der eit mangfald av stemmer og tolkingar av Hauge-rørsla kan bli utvikla. Under Huges 250-årsjubileum arrangerte Universitetet i Sørøst-Norge ein nasjonal konferanse med dette som mål. Faggruppe for historie sette opp eit program som viste nokre omriss av den historiografiske samtalen om Noregs første landsomfattande folkerørsla. Denne boka har blitt til i etterkant av seminaret, og er såleis ein del av eit jubileum, feira på faghistorisk vis. Alle bidraga til antologien kastar sitt lys på Hauge-rørsla med ulike perspektiv, og gir oss styrka forståing av både bevegelsen i seg sjølv og samfunnet den var ein del av.

Etter Hauge-jubileet i 2021 er det liten tvil om at mange vil trykke historia om haugianarane til sitt bryst på eit eller anna vis.⁵ «Den historieinteresserte

1 Inger Furseth har gjort ei omfattande historisk sosiologisk samanlikning av Haugerørsla og Lofthus-saka i lys av intern ressursmobilisering og samfunnskontekst. Furseth 1999: 92.

2 Slettan 1992: 184.

3 Seland 2017:126.

4 Tidemand 1854. Stenersen (1827) kan nemnast for denne, som var prega av statskyrkja sitt syn på rørsla.

5 Amundsen 2021.

allmennheita» ønskjer å reflektere over kva Hauge-rørsla har betydd og betyr for oss i dag. Det er ein viktig grunn til at det akademiske forskingsmiljøet må ta plass rundt leirbålet med sine tolkingar. Trygve Riiser Gundersen slår i si ferske bok kritisk fast at «Haugianernes historie leses best baklengs», om ein skal dømme ut i frå den eksisterande historiografien.⁶ Mange har vore opptekne av å forstå haugianismen i lys av det som skjer *etterpå*, i lys av dei moglege ringverknadane som kjem utover 1800-talet; hundreåret med modernisering er lettare for oss å identifisere oss med. Eit anakronistisk blikk, som tar utgangspunkt i verdier vi har i notida, avslører eit menneskeleg behov for aktualisering av fortida. Det er av og til nødvendig for at faget skal ha relevans ute i storsamfunnet, men desto viktigare er det å aktivt bruke sin empatiske muskel som faghistorikar. Vi må spørje: Korleis var opplevinga av verda for dei som blei vekte rundt 1800 eller i 1830?

Disposisjonen i boka skal hjelpe oss med dette: Den følgjer rørslas kronologi og tematikk med omsyn til mønster i tidlegare forskning. I sum kan dei ni kapitla gi oss breiare forståing av Hauge-rørsla i si eiga tid. Vi håper at den også kan hjelpe oss å kaste lys over folk, stat og religiøsitet i dag, over 250 år etter Hauges fødsel. Vi startar med å sjå nærare på konfliktlinja mellom prest og folk på slutten av 1700-talet, som avdekkjer spenningar i den politiske kulturen under eit teokratisk legitimert eineveldde.

Folk og prest under eineveldet: tre nedslag

Soknepresten var den mest lokalt forankra embetsmannen i heile statsadministrasjonen både før og etter 1814. Han representerte Gud og kongen i rikets periferi, og var langt på veg lokalsamfunnets administrator i landdistrikta; han var bygdas massemedium, sjelesørgjar, oppdragar og kontrollør i kraft av sitt embete. På den måten var han også ein relativt integrert del av den folkelege, religiøse kulturen.⁷ På slutten av 1700-talet var forholdet mellom folk og prest påverka av fleire samanfletta element. Eineveldets teokratiske legitimering gjorde prestens mektige rolle mogleg. Samtidig skjerpa 1700-talsstaten gradvis sitt fokus på kontraktsrettslege prinsipp og juridisk og vitskapleg reform, og desse opplysningsstraumdraga nådde store delar av prestestanden. Parallelt med dette eksisterte eldre, pietistiske ideal både i statsstrukturane og i folkekulturen. Henrik Horstbøll, Ulrik Langen og Fredrik Stjernfeldt

6 Gundersen 2022: 166.

7 Bjerkås 2016; Elstad 2007: 101; Løvlie 2021; Viken 2014.

har vist at denne kombinasjonen skapte grobotn for mistanke og frykt for at samfunnet stod på kanten av «moralsk og social krise og kaos».⁸ Det interne spennet i den eineveldige statens politikk og struktur la på mange måtar sjølv til rette for motstanden som kom frå fleire hald i siste del av 1700-talet – og presten stod for mange i sentrum av skyteskiva.

På tampen av året 1770 blei eit manus levert til trykking utafor København under pseudonymet «Philopatreias». Tittelen avslørte nokre av samtidas konfliktlinjer: «...trende Anmærkninger 1. Om de dyre Tider og Handelens Svaghed. 2. Om Rettergang. 3. Om Geistlighedens Indkomster.»⁹ Den polemiske pamfletten var ein del av prosjektet til kjøpmannssonen Jacob Christian Bie frå Trondhjem. Under ulike pseudonym gjorde han krumspring hit og dit i eit yringsrom som nyleg hadde fått utvida takhøgde etter innføringa av Johann Friedrich Struensees trykkefridomsreskript av 14. september 1770.¹⁰ I merknad tre skreiv Philopatreias om grådige geistlege som vanskjøtta sitt embete:

Bleve ikkun Geistlighedens Indkomster formindskede, da ville vi vist finde flere lærde, skjønt færre fede, Præster; men saa længe en Biskopsstool er bedre end et Generalat, og et Sognekald bedre end en Oberstes Charge, da vil neppe Hovmod, Gierrighed og Vankundighed uddøe af den geistlige Stand.¹¹

Reskriptet og anonymiteten gav fridom til å ta bladet frå munnen, og resultatet blei ein massiv debatt om religionens rolle i samfunnet «fra hoffet til latinerkvarteret».¹² Storparten av dei som deltok i debattane var altså menneska i og rundt København, ved hjelp av trykkpressene i konglomeratstatens maktsentrum. Men debatten gir eit tydeleg omriss til dei negative haldningane folk i Danmark-Noreg kunne ha til den geistlege stand i siste halvdel av 1700-talet.

Trykkefridomen blei innskrenka kort tid etter Struensees reskript. Men konfliktlinja om dei geistlege, opplysing og samfunnets moral, forsvann sjølvsagt ikkje i takt med innstramming av lova. I teorien var trykkefridom eit ideal for staten i kraft av naturretslege prinsipp også etter 1772, men kommunikasjonen frå folk til stat skulle og måtte skje i statleg kontrollerte former.¹³ Supplikordninga var ein viktig del av denne

8 Horstbøll et al. 2020: 104.

9 Bie 1770.

10 Arvesen 2020: 71.

11 Bie 1770.

12 Horstbøll et al. 2020: 95.

13 Nymark 2020: 63.

infrastrukturen. I kjeldeskriftet frå kommisjonen som vurderte Lofthus-saka i Agder og Telemark i 1786–1787 kan vi lese ein supplikk frå ei gruppe soknebarn. «Underdanigst baade Fattig og Rige af Tinds Præstegjeld i Øvre Tellemarken» ytra seg fortvilte om den lokale presten sine urimelege sportelkrav i ein supplikk frå hausten 1786:

Det er den høyeste Gud og Kongen ganske imod at vi skulle være usamdrektig imod vores Siælesørger og SognePræst, Herr Rasmus Møglestue, men Herre Gud hvor skal vi hen, vor Ringe Formue naar icke til at opfylde Præstens begiæring ...¹⁴

Aksjonane leia av Lofthus fekk minimalt med gehør blant øvrigheita, men fungerte som ein katalysator for endringar som allereie var under arbeid.¹⁵ Mellom anna kom det eit nytt sportelreglement i 1788. I tillegg blei fleire embetsmenn omplasserte. Men Lofthus blei dømt til festningsarbeid og mista til slutt livet etter ti år i lenker. Det kortsiktige resultatet var ei dempa allmuge – rørsla til Lofthus blei ikkje varig.

Hans Nielsen Hauge blei fødd i 1771, og var altså i live både under trykkefridomsperioden og Lofthus-saka. I slutten av tjuetåra opplevde han sin eigen opprørske skriveraptus, godt over tjue år etter Bie hadde piska opp til debatt blant statens embetsmenn og borgarskap.¹⁶ Som soknebarna i øvre Telemark hadde også bondesonen Hauge erfart at den lokale presten hadde mykje makt over kvardagen til folk, som i fleire tilfelle blei oppfatta som problematisk av allmugen. Kombinasjonen av prestens dominans og ei oppfatning av at dei geistlege var drikkfeldige, grådige og for rasjonalistiske, gjorde nokre soknebarn urolege. Hauge, då 25 år gammal, var driven av ei frykt for dommedag i si formidling, og frustrasjonen over prestar i moralsk forfall er tydeleg i hans første utgiving, *Betragtning over Verdens Daarlighed*, i 1796:

Dem har i sine Prædikener meget at handle og bede om det timelige, og hvorledes en dertil skal blive lykkelig, og saa nok forestille sig, at en kan sove sig ind i Himmerig, dem kan aldrig faae saa meget af det Timelige, at dem jo søger efter mere, ligesom dem derfor skulde købe sig Salighed; Skal dem undertiden tale Guds Ord, saa maae dem have god betaling derfor.¹⁷

¹⁴ Løyland 2018: 18.

¹⁵ Fiskå 2012: 123.

¹⁶ Det er interessant at Hauges «raptus» haldt fram også etter den innskrenkande «Trykkefrihedsforordningen» av 1799. Sandvik (2018, s. 29) og Furseth (1999, s. 175) diskuterer moglege forbindelsar mellom Lofthus og Hauge.

¹⁷ Hauge 1796: 17.

Desse tre nedslaga viser altså døme på misnøye blant folk mot geistlege embetsmenn før 1814. Sjølv sagt kan vi ikkje slå fast ein direkte inspirasjon frå Struensee-perioden og Lofthus fram til Hauges opplevde kall, men hans opposisjon mot dei umoralske prestane var altså ei allereie eksisterande konfliktlinje i den politiske kulturen i siste del av 1700-talet.¹⁸ I tillegg hadde Hauge sine nære erfaringar frå Tune prestegjeld der han vaks opp. Gundersen har presisert dette i sitt nylege bidrag til historiografien: Særleg den tette kontakten med sokneprest Gerhard Seeberg må sett på som definerande for den unge Hauge.¹⁹ Dette forholdet var ikkje eintydig: Seeberg var både oppmuntrande konfirmasjonsundervisar – han gav den unge Hauge trua på sine evner og tilgang til prestens bibliotek – og han var ein katalysator for Hauges radikale vekkingssoppleving fordi Seebergs teologi etter kvart provoserte bondesonen. Gundersen går så langt som å foreslå at det ikkje hadde skjedd noko vekking på åkeren utan sokneprest Seeberg i Tune, og at kontakta mellom dei bør bli forstått som eit viktig startskot for vekkinga.²⁰ Då Hauge fekk si kallsoppleving ute på åkeren våren 1796, var det altså med eit komplekst bakteppe av idear og erfaringar.

Statspietismens dialektikk²¹

Kristendommen er ein profetisk religion. Også Martin Luther legitimerte sitt reformoppdrag delvis gjennom å vise til eit kall, etter at han var blitt fordømt som kjettar av den katolske kyrkja: «Til nå har jeg mangfoldige ganger tilbudt mine motstandere fred, men nå ser jeg at Gud gjennom dem har tvunget meg til å åpne munnen på stadig videre gap».²² Protestantismen, som hadde lovfesta dominans i den dansk-norske kulturen, hadde derfor eit anarkisk potensial. Særleg ideen om det allmenne prestedøme, henta frå Det nye testamentet og tolka på nytt av Luther, er eit døme på ein paradoksal dimensjon ved den dansk-norske statsreligionen som skulle vise seg å tære på dominansen i det lange løp. Til dømes i Johannes' openberring stod det at Kristus gjorde Guds folk til «eit kongerike, til prestar for Gud,

18 Dagboka til Peder Amundsen Teye viser at Bies skrifter fann sine vegar til Noregs allmuge lenge etter trykkefridomsperioden var over. Vassstveit 2021: 31. Sjå også Espeli (2021) som studerer graden av korupsjon blant norske embetsmenn i ein nordisk kontekst.

19 Eliassen 2015: 294, 300; Gundersen 2022: 159–161.

20 Gundersen 2022: 135.

21 Sjå Amundsen (2005, s. 254) om statspietismens spenn mellom å bevare «ytre orden» og å gjennomføre moderate pietistiske reformar under Christian VI. Sjå også Næss (2021). Seland har kalla dette «ei historisk utvikling med eit svip av ironi». Seland 2016b: 176.

22 Thomassen 2018.

sin Far»,²³ som kan tolkast som dei døypte sin «frie adgang til Faderen i og med Kristi offer».²⁴ Ifølgje Luther høyrde dei ordinerte embetsprestane til «dei døypte sitt prestedøme»; prestane hadde ikkje særskilte *evner* i kraft av ordinasjonen, men fekk ei særskilt *oppgåve* i kyrkja som ein del av kollektivet, blant «Guds folk som helhet».²⁵ Denne relativt egalitære tolkinga la eit grunnlag for lekmannsrørslenes program seinare. Når den pietistiske retninga fekk gjennomslag i Nord-Europa utover 1700-talet kom kyrkja og presten ut av fokus; ei personleg og inderleg tru var det viktigaste for dei som følgde denne retninga. Under den såkalla statspietismen, markert med kong Christian VI si regjeringstid frå 1730 til 1746, prega dette tankegodset også hoffet og kanselliet i København. I *Betraktning...* skreiv Hauge nostalgisk at «især den gode Kong Christian den siette [har] haft største Omsorg for Guds Villies Fremme».²⁶ Men pietismens radikale potensial blei etter kvart eit problem for den teokratiske staten som brukte den, og denne interne dialektikken blei ein ressurs for Hauge og følgjarane i overgangen til det moderne samfunnet.

Nils Gilje og *Kristin Norseth* tar i sine kapittel utgangspunkt i den tyske mellomaldermystikken og pietismen for å forstå Hauges vekkingssoppleving og mobiliseringsprogram. Begge skriv om bakgrunnen for Hauges ide med forankring i før-reformatisk teologi, mellom anna med vekt på at Gud skal ha plass i hjartet til den truande. Gilje analyserer Hauge i lys av mellom anna Johann Arndt (1555–1621), og plasserer Arndt sentralt som «den teologiske sporveksleren som ledet den tyske mystikken og den protestantiske radikalismen inn i pietismen». Norseth ser på det religionspolitiske rammeverket og opplysningsideane i samspel med pietismen i Danmark-Noreg på 1700-talet. Ho drar ei linje frå mystikken via pietismen til Hauges syn på vekking og omvendning i ord og handling for å oppnå frelse. Analysen av *ordo salutis*-mønsteret går lenger fram i tid til Gisle Johnson og Ole Hallesby. Norseths blikk framover i tid fungerer som ei nyttig kontrastering til Hauges program.

Gjennom desse to kapitla blir vi altså kjende med det teologiske og kyrkjepolitiske bakteppet for Hauges vekking. Sentrale geistlege i siste del av 1700-talet forsøkte å temme statsreligionens indre motsetningar: sokneprest

23 Op 1,6. Dette er også eit sentralt poeng for å forstå at haugianismen ikkje tok avstand frå statskyrkja. Tjørhom 1999: 168.

24 Tjørhom 1999: 172.

25 Tjørhom 1999: 171.

26 Hauge 1796: 15.

Pontoppidan var ein av dei, og han stod eigentleg nært tolkinga til den tidlege pietisten Philipp Spener (1635–1705), som i si tid laga eit radikalt reformprogram. Læra om at alle døypte kristne stod på same nivå overfor Gud blei likevel dyssa ned i det stadig meir opplyste teokratiet – i *Sandhed til Gudfrygtighed*, forklaringa til *Luthers lille katekisme*, tona Pontoppidan ned læra om det allmenne prestedøme.²⁷ Det lukkast også staten langt på veg å dempe den radikale pietismen, men gjennom innføring av obligatorisk konfirmasjon og den første allmugeskulen på 1730-talet og konventikkelplakat i 1741 blei sentrale pietistiske element institusjonaliserte. Sjølv om statspietismen reknast som avslutta rundt 1746, påverka desse strukturane mentalitet og praksis i Danmark-Noreg over lengre tid.²⁸

Statsreligionens dobbeltheit kan vi ta med oss vidare over i forståinga av opplysningsidear og pietisme på 1700-talet. Med moderne briller på er det lett å sette opp ein dikotomi mellom den irrasjonelle, inderlege trua og den rasjonaliserande opplysingstradisjonen. Men Norseth peikar på at nettopp tanken om ei indre opplysing på individuelt nivå var sentral i begge desse «søylene». Å vere «Guds hushaldar på jorda», Huges kallsettikk, innebar å verke til det beste for samfunnets økonomi og velferd; verdsleg aktivitet var ein del av vegen til frelse. Denne pietistiske gjerningskristendommen hadde element i seg som låg nært i slekt med opplysningsideane i tida; interesse for praktiske nyvinningar, lesekunnskap og individuell disiplin. Dette blei kombinert med eit kollektivt trusfellesskap som gav rom for emosjonelle, delvis irrasjonelle uttrykk i eit opplevd tomrom som dei rasjonalistiske prestane bidrog til å skape. Hauge bygde ei rørsle som etter kvart skulle klare å vinne innpass i 1800-talets moderne utvikling gjennom å kombinere ei personleg tru med eit åndeleg fellesskap.

Pietismen hadde altså element i seg som var i slekt med opplysningsideane, samtidig som at mange av opplysningsprestane blei sett på som eit hovudsymptom på samfunnets moralske forfall. I tillegg romma pietismen ei ansvarleggjering av individet i forholdet til Gud som kunne undergrave prestens autoritet. Innafor teokratiets rammer blei dei interne paradoksa etter kvart problematiske. Som Arne Bugge Amundsen slår fast i *Norges religionshistorie*: «De moderate pietistene på tidlig 1700-tall hadde antakelig aldri kunnet forestille seg et slikt resultat».²⁹

27 Løvlie 2021.

28 Horstbøll 2004; Krøvel 2021; Sandvik 2015: 310; Supphellen 2012.

29 Amundsen 2005: 316.

Konventiklar: plakat og praksis

Norseth peikar på noko sentralt i forståinga av konventikkelplakaten av 1741, nemleg statens dobbelte motivasjon for å innføre den under Christian VI. Lova kan tene som eit tydeleg døme på motsetningane internt i Europas einaste kontraktfesta einevelde: Dei skapte eit visst handlingsrom for undersåttane i praksis. Plakaten var til for å kontrollere ein type allmugesamlingar, men skulle *samtidig* motivere prestane til å initiere «Gudelige Forsamlinger» blant soknebarna under prestane sitt tilsyn. Fromheit i befolkninga var eit mål, og eit personleg gudsforhold skulle bli styrka av oppbyggelege samlingar med bibellesing og salmesong i fellesskap.³⁰ Plakaten av 1741 enda altså opp med å *både* kontrollere allmugen og oppfordre soknebarna til å ta personleg ansvar for si tru. I det lange løp kunne slike paradoks bidra til meir myndige undersåttar. Ifølgje Knut Dørum var slike motsetningar ein del av den politiske kulturen under eineveldet. I sin artikkel «Opprør eller legitim politisk praksis?» legg han vekt på statens pragmatiske strategi for å dempe uro og motstand.³¹ Ein bondekommunalistisk tradisjon og lokale variasjonar førte til at eineveldet såg seg tent med å opne opp for avgrensa folkeleg deltaking, med bygdetinget som det kanskje viktigaste eksempelet. Hilde Sandvik har vist at den folkelege opposisjonen før og etter 1814 var prega av nettopp «rettsbevisstheten og innsikten i lovers betydning».³² I tråd med Sandvik har Gundersen drøfta Hages bruk av sjølv plakatteksten om «Gudelige Forsamlinger» i 1796. Han skriv om ein konfrontasjon med øvrigheita under ein konventikkel i Tune:

Hauge snakket høyt nå, så alle i rommet kunne høre ham: Han sa at loven lå i lomma hans. Han hadde faktisk plakaten med seg – han hadde den på kroppen. Ifølge Hages egen forklaring seinere tok han på dette tidspunktet fram plakatteksten [...]. Kanskje fogden eller presten ville være så snill å lese høyt fra selve forordningen? Dette var altså bondesønnens forslag til løsning: Å lese loven nærmere.³³

Også Gundersen legg vekt på bøndenes opposisjonelle tradisjon i det tidlegmoderne samfunnet som eit definerande bakteppe for Hauge. Dei navigerte i ein politisk kultur med eit avgrensa, men eksisterande, handlingsrom.

30 Sjø Norseth (2021) og Gjertsen (2007, 2021) om «sangpraksis og sangens virkninger» i rørsla.

31 Dørum 2010: 73.

32 Sandvik 2018: 36.

33 Gundersen 2022: 197.

Björg Seland er inne på noko tilsvarande i sin analyse av rettssaker mot haugianarar ved Fennefoss i Agder rundt 1807, der det blei argumentert ved «å utfordre gjengs forståelse av hva det ville si å holde en tale eller en preken».³⁴ Haugianarane sin opposisjonelle bruk av konventikkelplakaten var altså ein del av ein større tendens i samtida, der delar av allmugen forsøkte å maksimere nytten av det avgrensa handlingsrommet dei hadde fått. Bygdetinget la til rette for folkeleg deltaking og læring samtidig som det hadde eit mål om disiplinering og kontroll. Det går an å tolke dualiteten i konventikkelplakaten på liknande vis – staten brukte den både for å dempe uro og samtidig styrke fromheit, og dette førte til at bøndene klarte «å tilkjempe seg et større handlingsrom enn det de var tiltenkt» i det lange løp.³⁵

Fleire av kapitla i bokas siste del viser at motsetningane mellom haugianarar og embetsmenn blei svakare etter 1814, og også her er konventikkelplakaten eit nyttig prisme. Den blei avskaffa gjennom fleirtal i Stortinget og kongens sanksjon så seint som i 1842, men det er grunn til å spørje om eit lågare konfliktnivå var synleg i rettspraksis knytt til plakaten lenge før.³⁶ Presedens etter overkriminalrettens endelege dom av Hauge i 1814 blei at brot på plakaten skulle straffast med bot, ikkje tukthus eller festningsarbeid.³⁷ I ein stortingsdebatt om å fjerne konventikkelplakaten i 1836 orienterte komiteen for kyrkje- og undervisningsvesen om praksis: «Samfundet har fundet sig bedst tjent med Fremgangsmaaden der, hvor Prest og Øvrighed have ladet Forsamlingerne i Roe, som om enten de eller Forordningen ikke vare til».³⁸ *Svein Ivar Langhelles* funn frå Rogaland, ein region der haugiansk aktivitet nokre stader var spesielt høg, stemmer med komiteens utsegn. I sitt kapittel skriv han om presten i Vikedal, som i 1840 rapporterte at det ikkje var norm å melde frå til han om oppbyggingsmøter i prestegjeldet. Spørsmålet om lov og praksis under konventikkelplakaten etter 1814 er viktig og har enno ikkje blitt undersøkt på nasjonalt plan. Det kan fortelje oss meir om forholdet mellom haugianarar og staten i rørslas seinare fasar, og dermed om endringar i haugianismens rolle i den politiske kulturen.

34 Seland 2022: 212. Sjå også Farstad (2020) om ein haugianarson som «sjølvlærd bygdesakforar» på 1830-talet.

35 Dørum 2010: 74.

36 Supphellen (2012) analyserer Hauges forhold til plakaten, men kommenterer i mindre grad korleis andre haugianarar, særleg etter 1814, blei påverka av den i praksis. Sjå også Aschim (2022).

37 Garcia de Presno 2021.

38 Odelstinget, 22. april 1836: 484.

Regionale spor

Det var likevel ein krunglete veg til delvis aksept for den karismatiske leiaren Hauge. Han blei fengsla i 1804, og sat bak lås og slå i mange år. Han slapp ut ved nokre høve, til dømes for å støtte etablering av saltkokeri fleire stader under naudsåra kring 1809, men fekk ikkje endeleg dom før i desember 1814. Dei geistlege sine vitnesbyrd frå distrikta var grunnleggande for kommisjonen som behandla saka i 1804 og utover. Ikkje minst var det biskopen i Christianssand som starta prosessen bak den endelege fengslinga då han sende inn bekymringsmelding til København i 1804. Dette er utgangspunktet til *Helje Kringlebotn Sødal* som i sitt kapittel ser på forholdet mellom prestane og haugianarane før 1814.

Amundsen viser korleis Anton Christian Bangs Hauge-biografi frå 1874 kommenterte forholdet mellom Hauge og prestane nøyte, i eit forsøk på å tette avstanden mellom den norske kyrkja og dei lekmannskristne. Bang gav prestane påpakning, imens Hauges radikale aktivitet blei legitimert som eit heilt spesielt fenomen: Kritikken av kyrkja var på sin plass, fordi rasjonalismen hadde ført prestane inn på ein gal sti. Bang forsøkte altså ikkje å tolke prestane som nøytrale eller positive til rørsla, men løyste «problemet» ved å gjere Hauge til eit unntaksfenomen. Lenge etter Bang, på 1960-talet, gjorde Dagfinn Mannsåker ei stor undersøking av innberetningane frå geistlege om Hans Nielsen Hauge til det danske kanselli i 1804.³⁹ Der konkluderte han med at dei geistlege sine svar (rett nok berre omkring halvparten av sokneprestane i Noreg) var prega av ein massiv og utilslørt motvilje til haugianarane. Dette passa godt inn i den norske grunnforteljinga på 1900-talet, der det sekulære utgangspunktet la til rette for ein krass kritikk av det teokratisk legitimerede eineveldet.⁴⁰ I 1999 kom ein ny analyse av det same kjeldematerialet frå Anders Lindbeck, som konkluderte med at innberetningane avdekka både nøytrale, negative, positive og blanda haldningar til Hauge. Han foreslo dermed at motsetningane mellom geistlege embetsmenn og haugianarar ikkje alltid var fullt så sterk på lokalsamfunnsnivå. Seland's ferske analyse av rettsmateriale knytt til haugianarar og konventikkelplakaten i Agder viser ein liknande tendens: Juridiske embetsmenn viste allereie i 1807 skepsis mot å forfølge Hauge-rørsla rettsleg.⁴¹

39 Mannsåker 1961–1962.

40 Seland 2015.

41 Seland 2022.

Fleire av kapitla i antologien vektlegg nettopp at vi må forstå lekmannsrørslene i Noreg på regionalt grunnlag – storgardane på Austlandet og karrige kystbruk i vest og nord gav ulike livsgrunnlag og dermed ulikt trusgrunnlag. Sødals nærstudie er ei regional analyse av prestane sine haldningar til Hauge i 1804. Kjeldematerialet er delvis nytt, nemleg 32 originale prestebrev frå Christianssand stiftamt. Desse blei ikkje sende til København – biskop Bloch valde å oppsummere dei og heller sende sitt «Extract» til kanselliet. Analysen er eit nybrottsarbeid som viser at geistlege i den sørlege regionen var meir engasjerte av saka om Hauge-rørsla enn snittet, og dessutan sterkt kritiske til Hauge og hans prosjekt.⁴² Koplinga Sødal gjer mellom negativiteten i Christianssand stiftamt og biskop Peder Hansen (som gjekk av i 1803) er også ein interessant regional variabel. Til dømes kan det bidra til forståinga av Hauge-rørsla i Bratsberg amt, som var delt mellom Christianssand og Akershus stiftamt. Lindbecks analyse frå 1999 viser at alle prestane som var positive til Hauge-rørsla høyrte til Nedre Telemarken og Bambles fogderi, altså Akershus stiftamt.⁴³ Dette kan kaste nytt lys over biskopane sin dominans i ulike regionar. Sødals analyse av Christianssand stiftamt og Langhelles analyse av Rogaland er altså fyrlykter for vidare empiriske studiar av rørsla på regionalt nivå, der mykje enno ikkje er utforska.

Hauge etter fengslinga

Bangs kyrkjehistoriske narrativ og Mannsåkers 1900-talstolking av forholdet mellom prestar og haugianarar står stadig sterkt i historiografien. Færre har interessert seg for den gradvis forsonande tendensen mellom «høg- og lågkyrkjelege» i moderniseringsprosessen utover 1800-talet. Sødal siterer Nicolai Wergeland, prest og rektor i Christianssand, som allereie i 1811 skreiv at han og andre i byen hadde «megen Agtelse» for haugianarane – «de ere ikke mere Gjenstand for Spot».⁴⁴ Utviklinga er interessant i lys av Grunnlova, der religions- og kyrkjeområdet i § 2 har vore vurdert som unntak frå konstitusjonens elles så liberale preg.⁴⁵ Men nye ideal om

42 Dette er også interessant i lys av Selds ferske analyse (2022) av dei *juridiske* embetsmennene i same stiftamt.

43 Lindbeck 1999: 53.

44 Wergeland 1963: 159–160.

45 Hjorthaug 2021: 98.

næringsfridom og ytringsfridom kom også inn i Grunnlova – som rett nok i varierende grad blei fullbyrda i Stortingets lovgiving dei første tiåra. Desse rammene påverka også handlingsrommet til haugianarane. Deira tankegods og verdslige praksis var ikkje like mykje eit «fanatisk» framandelement i 1800-talets konstitusjonelle monarki.

Hauge og følgjarane utarbeida eit nytt handlingsrepertoar for å oppretthalde alliansane og vekse vidare som nettverk utover 1800-talet.⁴⁶ Korleis var handlingsrommet til haugianarane etter 1814? Var endringane i rørsle kalkulert, eller blei Hauge motvillig pressa til å skape forandring for å sikre ei varig rørsle? I sitt kapittel analyserer *Jostein Garcia de Presno* Hauges strategi på begge sider av 1814: Han ser ein fredssøkande Hauge etter dommen i desember 1814, i kontrast til den opposisjonelle «ildprofeten» rundt 1800. Sistnemnte «Hauge-typologi» har definitivt fått mest merksemd i historiografien. Garcia de Presno peikar på toneangivande historikarar som Berge Furre og Francis Sejersted med sine merkelappar på Hauge som avgjerande for ei nedvurdering av hans strategi etter 1814: Hauge var blitt «ein malande katt på statens fang»⁴⁷ med «åndelig avslapning».⁴⁸ Hauges testamente har også vore tolka som eit argument for ein resignert leiar som følte seg knebla og pressa til å tilpasse rørsle til statens rammer. Han oppfordra der til at vennene

ganske enne haalder Eder til vor Stats Religion, saa I modtager af de ofentlige Lærere alt hvad deres ofentlige Embede medfører. I gaar da i Kirken, anamer Sakramenterne, ved Ægteskab gjør dem Vielsen, samt ved Dødsfald Iordpaakastelse og alt andet det fører til god Aarden.⁴⁹

Dagboksnotata til den kjende britiske kvekaren Thomas Shillitoe har også spelt ei rolle i denne tolkinga. Han besøkte Hauge på Bredtvedt i 1822, og skreiv om ein «fysisk nedbroten gamal mann som hadde resignert», skriv Furre.⁵⁰ Shillitoe la til at han hadde oppfordra Hauge til å hugse på «Herrens ord om at dei som la si hand på plogen og såg seg tilbake, ikkje

46 Undersøkingar av opprør og opposisjon mot den etablerte orden før og etter 1814 blir plassert under paraplyen «motstrøms politikk» på norsk, etter «contentious politics» (Tilly og Tarrow). Undersøkingene arbeidar ut ifrå «handlingsmuligheter, handlingsrepertoar, allianser og dynamikk». For ei innføring, sjå Seland 2018: 9.

47 Furre 1997: 193.

48 Sejersted 1978: 298.

49 Furre 1996: 12.

50 Furre 1996: 8–12.

var skikka for Guds rike». Han fekk då også posisjonert seg som Huges rettlear, noko som må takast med i analysen.

I kapittelet til Garcia de Presno blir Huges tilpassing etter fengslinga trekt fram som ein bevisst snuoperasjon. Nettopp dette er elementært for å forstå at rørsla fekk så stor innverknad på samfunnet i ettertid. Han argumenterer for å sjå ein aktør som stadig var ein myndig leiar med karismatiske evner. Hauge haldt fram som pådrivar og brems for sine «Brødre og Søstre i Herren». Litteraturen han publiserte sto fram som ortodoks, ikkje av resignasjon, men slik at den i større grad kunne rette seg både til utanforståande og dei vakte. Det nye repertoaret bidrog til vekst, stabilitet og auka handlingsrom i staten etter 1814, meiner Garcia de Presno.

Hauge-rørsla mellom tradisjon og modernitet

Helje Kringlebotn Sødal og Knut Dørum har plassert haugianarane «mellom tradisjon og modernitet» i eit viktig oversiktsverk frå 2017: Dei var både tradisjonsberarar og moderniseringsagentar.⁵¹ Bjørg Seland har også peika på dette, som ho meiner at inneber ei oppmjuking av modernitetsomgrepet: «Tradisjonelle holdninger lever vidare på tross av – og ikke sjelden i sammenkobling med – det nye som bryter fram.»⁵² Mange av bidraga i antologien byggjer på denne oppfatninga og drøfter dei ulike sidene i spennet med kritisk blick. Eit innlegg på konferansen i Bø som ikkje er med i antologien, er nettopp Selands gjennomgang av historiografiens tolkingar av kjønn i Hauge-rørsla. Ho problematiserte mellom anna eit populært blick på rørsla der Hauge blir forstått som feminist-pioner. Dette er eit døme på ei anakronistisk – baklengs, om du vil – tolking av rørsla som drar den langt inn i vår eigen moderne kontekst. Seland legg vekt på rørslas forankring i det tradisjonelle bondesamfunnets patriarkalske struktur, samtidig som ho slår fast at Hauge bidrog til større handlingsrom for kvinner rundt 1800.⁵³ Denne kombinasjonen var altså langt ifrå umogleg, men må analyserast i lys av eit utvida modernitetsomgrep som tar innover seg kompleksiteten i det tradisjonelle bakteppet.

51 Dørum & Sødal 2017: 10–11.

52 Seland 2016a. Sjå også Thorkildsen (1998).

53 Seland 2021: 115.

I ei nasjonal grunnforteljing om demokratisk utvikling og integrasjon har Hauge og følgjarane oftast stått som pionerar i opposisjon til autokratiet, og dermed som moderniseringsagentar. Eit viktig poeng for Garcia de Presno er at den radikale fasa til Hauge-rørsla har fått forklare haugianismens rolle i norsk historie utover 1800-talet. På den måten kan Gundersens analyse av «ei baklengs historielesing» delvis også vere gyldig med motsett forteikn: Rørslas forandring framover i tid har stått i skuggen av den radikale, tidlege fasen. Andre- og tredjegerasjons haugianarar eksisterte meir synkront med utviklinga av frivillige organisasjonar, industri, urbanisering og demokrati, men har på paradoksalt vis fått minst merksemd blant forskarar som har søkt å forstå Hauge-rørsla som ein moderniserande bevegelse. Ei forklaring kan vere at rørslas opposisjon mot staten blei svakare utover 1800-talet, og ved midten av hundreåret ser vi ei rørslе som på mange måtar flyt over i dei moderne misjonsorganisasjonane. Seland viser at desse har blitt tolka som ein reaksjonær vaktar av det beståande i kontrast til sekulære, fornuftsbaserte progressive kreftar i vår tid.⁵⁴ Det er mogleg at denne overgangen kan ha dytta den seinare haugianismen ut av dei dominerande grunnforteljingane om Noregs utvikling.

Heldigvis finst det ein veksande historiografi som analyserer andre- og tredjegerasjons haugianarar i tida omkring og etter Hauges død i 1824. Tre kapittel i denne boka, av *Svein Ivar Langhelle*, *Kristian Holen Nymark* og *Merethe Roos*, tar steget inn i dette rommet. Vekkinga fekk nye bølgetoppar etter 1820 i kraft av lokale høvdingar, og haugianarane blei ein del av bondeeliten mange stader. På same tid må vi hugse at dei omtrent alltid var ein minoritet i sine lokalsamfunn.⁵⁵ Så seint som i 1840-åra blei det dessutan meldt inn til Kyrkjedepartementet frå nokre prestar og formannskap om at haugianarane blei oppfatta som dømmande og at dei grubla for mykje.⁵⁶ Men også her var det regionale variasjonar: Langhelle skriv i sitt kapittel om korleis haugianarane kunne verke normstyrande på resten av lokalsamfunnet i delar av Rogaland så seint som i 1850-åra. Kjeldene er mange som viser at haugianarane var mektige mange stader utover 1800-talet, både i sivilsamfunn, næringsliv og politikk.⁵⁷

54 Seland 2016a.

55 Seland 2017: 117.

56 Ism. innhenting av informasjon for å behandle konventikkelpakaten i Stortinget i 1842. Sjå Seierstad 1923: 285.

57 Sjå til dømes klynga rundt Grytten og Volda i Romsdals Amt i Farstad (2019) og Losnegård (2014) for studiar av Bratsberg, Sogn og Fjordane, Møre og Romsdal.

Økonomisk modernisering

Eit søk på Retriever viser at det i løpet av jubileumsåret 2021 kom ut omtrent 230 artiklar i norske nett- og papiraviser som inneheldt kombinasjonen «Hans Nielsen Hauge» og «næringsliv*». Det betyr altså éin artikkel om eit smalt historisk fenomen meir enn annankvar dag. Det illustrerer interessa for koplinga, som også heng saman med Max Webers berømte essay om den protestantiske etikk og kapitalismens ånd. Blant forskarar er det særleg tilsette ved høgskulen NLA (Hauge School of Management) som trekkjer direkte linjer mellom haugiansk aktivitet og utviklinga av eit kapitalistisk næringsliv i Noreg.⁵⁸ Ola Honningdal Grytten har dessutan gjort studiar som koplar haugianske nettverk til økonomisk vekst gjennom å sjå på «haugiansk inspirerte entreprenører» i vår tid.⁵⁹ Knut Dørum's lokale analyser av Råde og Onsøy, med blick til Salten og Ås, knyt haugianismen til ein etisk kapitalisme som hang saman med bondesamfunnets «moral economy» etter E.P. Thompson.⁶⁰ Kristine Bruland har vist korleis utviklinga av haugianske protoindustribedrifter har eit komplekst sett av forklaringsar, mellom anna påverking frå Storbritannia. I tilfellet Solberg Spinneri i Drammen konkluderer ho med at «Hvorvidt dette [...] kan knyttes til haugianske normer og verdier forblir i beste fall en spekulasjon.»⁶¹ Av andre som har stilt seg kritiske til kausaliteten mellom haugianismen og den moderne kapitalismens utvikling, via Webers essay, kan Nils Gilje og Arnljot Løseth nemnast.⁶²

Langhelles kapittel legg Rogaland under lupa for ein empirisk nærstudie basert på hans avhandlingsarbeid. Han analyserer lokale forskjellar i sørvestlandets økonomiske utvikling etter 1820 i lys av «vekkelsens geografi» i regionen. Langhelle kommenterer søndagsarbeid, sildefiske, handel og drikkekultur; ikkje minst bidreg han med eit transnasjonalt perspektiv der utveksling med Nederland og Skottland blir drøfta som moglege kjelder til kalvinistiske impulsar. Han identifiserer Jæren som eit område med lite «skottekontakt», som er interessant fordi nettopp Jæren også var det området med minst haugiansk aktivitet i regionen. Men dette byr på nye spørsmål om haugianisme og moderne kapitalisme: Jæren var også det området som i 1830-åra blei sterkt modernisert med nydyrking og

58 Grytten & Liland 2021. I det nemnte Retriever-søket er «NLA» nemnt i kvar femte av dei 230 artiklane.

59 Grytten 2014; Grytten & Minde 2015.

60 Dørum 2016.

61 Bruland 1996: 39.

62 Gilje 1994; Løseth 2020.

nye jordbruksprodukt. Langhelle finn derimot at haugiansk aktivitet kan ha verka forsterkande på den økonomiske ekspansjonen i området rundt Haugesund; det same seier han ikkje om området aust for Karmsundet, som låg i ei «økonomisk bakevje» men hadde fleire haugianarar. Langhelles analyse av dei varierte økonomiske forholda i Rogaland viser altså eit komplekst bilde. Haugianismen verka saman med mange andre faktorar som kunne spele ei vel så stor rolle i moderniseringsprosessen.

Langhelle trekk inn eit viktig poeng i avslutninga av sitt kapittel. Han kommenterer haugianismen og moderniseringa meir generelt, med nikk til analysane frå Gilje og Norseth. Ein skal ikkje einseitig slutte frå pietistiske dydar til økonomisk framgang, men pietismens fokus på det personlege forholdet til Gud bidrog til ei individualisering og ansvarleggjing av den truande.⁶³ Dette kunne bidra til å forsterke økonomiske initiativ. Samtidig «appellerte de vakte til de tradisjonelle, religiøse autoritetene og sto i sin argumentasjon solid forankret i det premoderne verdensbildet», skriv Langhelle. Han viser til at svenske Christer Ahlberger og danske Hanne Sanders også har peika på denne dualiteten: Det tradisjonelle ved vekkingane gav styrke til det moderniserande; dei stod *både* for sekularisering og for motstand mot sekularisering.⁶⁴ Parallellen til Seland, Sødal og Dørums tesar er tydeleg.

Haugianismen i bondeopposisjonen – mellom verdsleg og åndeleg opplysing

Både forankringa i det tradisjonelle bondesamfunnet og sekularitetens vekt på individets ansvar kan koplast til dei neste to kapitla til Nymark og Roos. Den haugianske aktiviteten på Stortinget etter 1814 viser eit moderniserande potensial i rørslas spagat. Tesen om at haugianarane stod sterkt i den første norske bondeopposisjonelle bølga stammar frå Halvdan Kohts *Norsk bondereising* (1926). Begge kapittel tar meir konkret utgangspunkt i nyare forskning som viser at det var fleire haugianarar blant bøndene som tok i bruk det nye politiske handlingsrommet i grunnlova etter 1814. Det byggjer særleg på studiar av Marthe Hommerstad og Knut Dørum, i tillegg

63 Løseth 2020: 36.

64 Sjå også Nielsen (2009, s. 81).

til særleg Finn Wiig Sjursen og Olav Golf, som har gjort empiriske arbeid tidlegare.⁶⁵

Nymark problematiserer dei klassiske skiljelinjene i stortingspolitikken etter 1814. Han identifiserer ulike fraksjonar i bondeopposisjonen i ein politisk kultur der parti- og interessepolitikk ikkje var ønska i det heile. Haugianarane blir plassert inn i denne spliden, og han analyserer dermed rørslas rolle i ein bondepolitisk tradisjon som brukte lang tid på å oppnå formalisert organisering og samling. Nymark peikar på at haugianarane ikkje danna ein eigen fraksjon – dei stod ilag med andre bønder som ikkje var spesielt liberale i si politiske tenking. Haugianarane var «verken prinsipielle økonomiske liberalister, frisinnede demokrater eller utpreget religiøst tolerante», skriv han. Samtidig var det bønder i den kjende «Hemmelige Direction» på 1830-talet som var utprega liberale, og fleire av desse hadde kontakt med haugianske miljø. Nymark ser også på den ytterleggående debattanten Peder Soelvold si oppfatning av haugianismen; han godtok slett ikkje det teologisk motiverte opplysningskallet forankra i pietisme og mystikk. Haugianismen blei av *Statsborgeren*-redaktøren sett på som eit «direkte hinder for bondepolitikken realisasjon og det endelege bruddet med embetsmennenes åk», skriv Nymark. Visst gjekk nokre av haugianarane inn for ein meir aktiv skulepolitikk, og dei bidrog sterkt til opphevinga av konventikkelplakaten. Men i det store bildet var haugianarane som stortingsbønder flest opptekne av å sikre sine egne interesser og kjernesaker i ein framleis embetsmannsdominert politisk røyndom, skriv Nymark.

Roos tar i sitt kapittel tak i ein spesifikk bondepolitisk aktør og hans engasjement for nettopp opplysing: Ole Gabriel Ueland og forslaget om å trykke og distribuere ein *Stortingstidende* på 1830-talet. Roos argumenterer for at Ueland må kunne kallast haugianar, og plasserer han som ein eksponent for verdsleg opplysing som følgje av kristendomssynet til Hauge og hans følgjarar. Ueland la vekt på at allmugen måtte bli kjend med forfatninga og korleis Stortinget arbeida, noko han hadde til felles med til dømes John Neergaard, som stod bak den kjende *Ola-boka*. Roos er einig med Nymark i at bondeopposisjonen ikkje var ei samla gruppe, og at den utprega liberale fraksjonen ikkje var representativ for majoriteten av dei politiske bøndene. Ho meiner på si side at fraksjonane kunne møtast i opplysingssaka, og at haugianske initiativ for opplysing var ein katalysator for meir politisk agitasjon. Roos er tydeleg i sin analyse av haugianisme og

65 Dørum 2017; Golf 1996; Hommerstad 2012; Johansen 2019; Minde 2021; Sjursen 1997; Skullerud 1971.

folkeopplysing etter 1814: Ueland gjorde ein innsats for «å danne politiske borgere» som må bli forstått i lys av haugiansk aktivitet på Stortinget og i samfunnet elles. Ho har dermed eit anna syn på forholdet mellom fraksjonane i bondeopposisjonen og deira syn på opplysing. Der Nymark legg meir vekt på konflikt mellom verdsleg og religiøs opplysing blant aktørane, meiner Roos at nettopp radikal agitasjon og haugiansk motivert opplysningsarbeid blei eit kontaktpunkt mellom fraksjonane. Kapitla vektlegg altså religiøs tradisjon og verdsleg opplysing ulikt i sine analyser av haugianismen og bondeopposisjonen på 1830-talet.

Med religionen i sentrum

I 2015 publiserte Bjørg Seland ein analyse av historiografien om 1800- og 1900-talets religiøse rørsler. Ho spissformulerte ein grunnleggande tendens som at historikarane langt på veg hadde vore «religionsblinde». ⁶⁶ Trygve Riiser Gundersen spurte også, med bakgrunn i ein liknande analyse: «Hva skjer om vi forteller historien om det moderne Norge med religionen i sentrum?» ⁶⁷

Denne antologien har som mål ta desse utfordringane på alvor. Ved å peike på eit komplekst bakteppe av folkeleg pietisme og mystikk, kongemakt og lokale embetsmenn, blir 1700-talet løfta fram for å forstå Hauge-rørsla betre. Regionale, empiriske analyser av geistlege embetsmenn og næringslivsaktivitet er bidrag som både bekreftar og utfordrar tidlegare tolkingar av Hauge-rørsla, og spørsmål om Hauges taktikk før og etter 1814 blir utforska på nytt. Forfattarane har også lagt politiske haugianarar på Stortinget under lupa, og undersøkt dei i eit bondepolitisk landskap mellom tradisjon og modernitet. Ikkje minst stiller bidraga kritiske spørsmål til tidlegare historiografi, som strekker seg to hundreår tilbake i tid. Til saman gir forfattarane nye perspektiv på Hauge-rørsla og samfunnet den verka i.

Referansar

Amundsen, A. B. (2005). *Norges religionshistorie*. Universitetsforlaget.

Amundsen, A. B. (2021, 3. mars). Utdatert hyllest av Hans Nielsen Hauge. *Vårt Land*. <https://www.vl.no/meninger/verdidebatt/2021/03/03/utdatert-hyllest-av-hans-nielsen-hauge/>

⁶⁶ Seland 2015: 450.

⁶⁷ Gundersen 2022: 140.

- Arvesen, R. A. (2020). *Tre Betragtninger angående Trykkefriheten. Nouvellisten, Patrioten og Gartneren. Og Jacob Christian Bie* [Masteroppgåve, Universitetet i Oslo]. DUO vitenarkiv. <http://urn.nb.no/URN:NBN:no-87399>
- Aschim, P. K. (2022). *Herskende religion i den kristelige stat: Ideer om religion og stat og deres betydning for norsk religionspolitikk i 1840-årene*. Universitetsforlaget.
- Bie, J. C. (1770). «Philopatrisas trende Anmærkninger 1. Om de dyre Tider og Handelens Svaghed. 2. Om Rettergang. 3. Om Geistlighedens Indkomster». I *Luxdorps samling af trykkefrihedens skrifter 1770–1773: Række 1 bind 1*. Sorø, Lindgren/ J.G. Rothe. Henta frå https://tekster.kb.dk/text/tfs-texts-1_001-shoot-workid1_001_001
- Bjerkås, T. (2016). *Fra tilskuer til deltager? Offentlig deltagelse i Norge i overgangen mellom enevælde og konstitusjonelt styre* [Doktorgradsavhandling, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet]. NTNU Open. <http://hdl.handle.net/11250/2428996>
- Bruland, K. (1996). Ny industri – nye livsformer? I S. Aa. Christoffersen (Red.), *Hans Nielsen Hauge og det moderne Norge* (s. 29–40). Norges forskningsråd.
- Dørum, K. (2010). Opprør eller legitim politisk praksis? Kommunalisme og folkelige aksjoner i Norge ca. 1750–1850. I H. Sandvik (Red.), *Demokratisk teori og historisk praksis. Forutsetninger for folkestyre 1750–1850* (s. 71–105). Scandinavian Academic Press.
- Dørum, K. (2016). Haugiansk kapitalisme på 1800-tallet. I K. Dørum & H. K. Sødal (Red.), *Mellom gammelt og nytt: Kristendom i Norge på 1800- og 1900-tallet* (s. 141–157). Fagbokforlaget.
- Dørum, K. (2017). Haugianerne i norsk politikk på 1800-tallet. I K. Dørum & H. K. Sødal (Red.), *Hans Nielsen Hauge: Fra samfunnsfiende til ikon* (s. 76–103). Cappelen Damm Akademisk.
- Dørum, K. & Sødal, H. K. (Red.). (2017). *Hans Nielsen Hauge: Fra samfunnsfiende til ikon*. Cappelen Damm Akademisk.
- Eliassen, S.-G. (2015). Herrnhutere og haugianere. Trekk av et religiøst landskap i Smålenene fra midten av 1700-tallet til 1804. I F. E. Eliassen, B. Frydenlund, K. Østberg & E. Opsahl (Red.), *Den rianske vending: Festskrift i anledning professor Øystein Rians 70-årsdag 23. februar 2015* (s. 291–306). Novus.
- Elstad, H. (2007). «Min praxis er temmelig vidløftig» – nokre presteprofilar i opplysningstida i Noreg». *Norsk Teologisk Tidsskrift*, 108(2), 95–115. <https://doi.org/10.18261/ISSN1504-2979-2007-02-05>
- Espeli, H. (2021). Fra økonomiske misligheter til webersk byråkrati? I J. E. Myhre (Red.), *Myten om det fattige Norge. En misforståelse og dens historie* (s. 147–192). Scandinavian Academic Press.
- Farstad, E. M. (2019). *Myndige bønder frå Romsdals amt 1833–1842. Ein nærstudie av seks stortingsrepresentantar og verkknaden av haugerørsla* [Masteroppgåve]. Universitetet i Oslo.
- Farstad, E. M. (2020). Regulert rettshjelp i Romsdals amt: Lov og praksis for «sjølvværde bygdesakforarar» i eit landdistrikt før 1850. *Heimen*, 57(4), 267–286. <https://doi.org/10.18261/issn.1894-3195-2020-04-02>
- Fiskå, I. (2012). Lofthusreisinga i Agder og Telemark 1786–1787. K. I Dørum & H. Sandvik (Red.), *Opptøyer i Norge 1750–1850* (s. 103–157). Scandinavian Academic Press.
- Furre, B. (1996). Hans Nielsen Hauge og det nye Noreg. I S. Aa. Christoffersen (Red.), *Hans Nielsen Hauge og det moderne Norge* (s. 7–14). Norges forskningsråd.
- Furre, B. (1997). *Sant og visst: Artiklar, foredrag og preiker*. Samlaget.
- Furseth, I. (1999). *People, faith and transition. A comparative study of social and religious movements in Norway, 1780s–1905* [Doktorgradsavhandling]. Universitetet i Oslo.
- Garcia de Presno, J. (2021). En anklage om skadelig lære i rettsaken mot Hans Nielsen Hauge. *Norsk tidsskrift for misjonsvitenskap*, 75(1–2), 157–174. <https://doi.org/10.48626/ntm.v75i1-2.5426>
- Gilje, N. (1994). *Hans Nielsen Hauge og kapitalismens ånd*. LOS-senter.
- Gjertsen, I. (2007). *Kom du min Sulamit. Sang og mystikk i haugiansk fromhet*. Solum.

- Gjertsen, I. (2021). «Synge yndelig i vore Hierter for Herren»: Sangens betydning for Hans Nielsen Hauge og i haugebevegelsen. *Norsk tidsskrift for misjonsvitenskap*, 75(1–2), 69–87.
- Grytten, O. H. (2014). Haugianere som næringslivsaktører. I B. Seland (Red.), *Gud og mammon: Religion og næringsliv* (s. 46–66). Cappelen Damm Akademisk.
- Grytten, O. H. & Liland, T. (2021). *In the legacy of Hans Nielsen Hauge: Entrepreneurship in economics, management, education and politics*. Bodoni Forlag.
- Grytten, O. H. & Minde, K. B. (2015). Haugianerliberalistene: En analyse av haugianere som politikere og næringslivsaktører. I R. Svellingsen (Red.), *Grunnlovsjubileum 200 år: I perspektiv av utvandringa til Amerika og USA si grunnlov av 1787. Foredrag frå seminar 5. juli 2014 ved Vestnorsk Utvandringsenter*. Norsk Bokreidingslag.
- Gundersen, T. R. (2022). *Haugianerne I: 1795–1799: Enevelde og undergrunn*. Cappelen Damm.
- Golf, O. (1996). *Haugianisme og folkeopplysning*. Webergs trykkeri.
- Hauge, H. N. (1796). *Betragtning over Verdens Daarlighed*. Jens Ørbek Berg Trykkeri.
- Hjorthaug, T. B. (2021). Tidligere § 2 første og andre punktum. I O. Mestad & D. Michalsen (Red.), *Grunnloven: Historisk kommentarutgave 1814–2020*. Universitetsforlaget.
- Hommerstad, M. (2012). *Politiske bønder 1815–1837* [Doktorgradsavhandling]. Universitetet i Oslo.
- Horstbøll, H. (2004). Pietism and the politics of cathecihisms: The case of Denmark and Norway in the eighteenth and nineteenth centuries. *Scandinavian Journal of History*, 29(2), 143–160. <https://doi.org/10.1080/0346875041000622>
- Horstbøll, H., Langen, U. & Stjernfeldt, F. (2020). *Grov Konføkt. Tre vilde år med trykkefrihed 1770–1773*. Gyldendal.
- Krøvel, H. J. (2021). Skulehaldarar i det førmoderne Noreg – mellom barken og veden? *Heimen* 58(1), 67–90. <https://doi.org/10.18261/issn.1894-3195-2021-01-06>
- Johansen, A. (2019). *Komme til orde: Politisk kommunikasjon 1814–1913*. Universitetsforlaget.
- Lindbeck, A. (1999). *Prestskapet sitt syn på Hans Nielsen Hauges religiøse vekkelse i 1804* [Hovudoppgåve]. Universitetet i Bergen.
- Losnegård, G. (2014). Haugianarane og den politiske oppvakninga i Sunnfjord kring 1814. I H. Krøvel, O. L. Hoel & J. J. Hyvik (Red.), *Med påhalden penn? 1814 sett frå Nordvestlandet og Telemark* (s. 369–397). Novus forlag.
- Løseth, A. (2020). Religiositet og livssyn i Kyst-Norge på 1800-talet i eit komparativt nordisk og nordatlantisk perspektiv. I B. Løvlie, P. Halse & K. Haltbrekke (Red.), *Tru på Vestlandet* (kap. 2). Cappelen Damm Akademisk. <https://doi.org/10.23865/noasp.104>
- Løvlie, B. (2021). Med kall fra Kongen: Presten under eneveldeets lover. *Heimen*, 58(1), 91–108. <https://doi.org/10.18261/issn.1894-3195-2021-01-07>
- Løyland, M. (2018). *Lofthusoppreisten. Rettsmateriale frå kommisjon og Høgsterett 1787–99. Kjeldeutgiving nr. 4*. Riksarkivet.
- Mannsåker, D. (1961–1962). Hans Nielsen Hauges motstandarar. *Historisk tidsskrift*, 41, 381–400.
- Minde, K. B. (2021). Haugean members of Parliament. I O. H. Grytten & T. Liland (Red.), *In the legacy of Hans Nielsen Hauge* (kap. 7). Bodoni Forlag.
- Nielsen, N. K. (2009). *Bonde, stat og hjem: Nordisk demokrati og nationalisme – fra pietismen til 2. verdenskrig*. Aarhus Universitetsforlag.
- Norseth, K. (2021). «Da Aanden gjennom Veggen brød»: Mystikk i haugianske kvinners salmediktning. *Norsk tidsskrift for misjonsvitenskap*, 75(1–2), 89–110. <https://doi.org/10.48626/ntm.v75i1-2.5424>
- Nymark, K. H. (2020). *Kampen om trykkefriheten: Karl Johan og den norske presse 1814 – 1844* [Doktoravhandling, Universitetet i Sørøst-Norge]. USN Open Archive. <https://hdl.handle.net/11250/2681517>
- Næss, S. (2021). «Clericiets u-aaelige Aag.» *Forholdet mellom den geistlige øvrigheten og allmuene i Norge under statspietismen* [Masteroppgåve, Universitetet i Oslo]. DUO vitenarkiv. <http://urn.nb.no/URN:NBN:no-90188>

- Sandvik, H. (2015). Hedre din far og din mor. Om lydighet og det fjerde budet i praksis i tidlig nytid. I F. E. Eliassen, B. Frydenlund, K. Østberg & E. Opsahl (Red.), *Den rianske vending: Festskrift i anledning professor Øystein Rians 70-årsdag 23. februar 2015* (s. 307–320). Novus.
- Sandvik, H. (2018). Betingelser for opposisjon før og etter 1814. I B. Seland (Red.), *Opprør og opposisjon under enevelde og demokrati* (s. 17–40). Cappelen Damm Akademisk.
- Seland, B. (2015). 1800- og 1900-tallets religiøse bevegelser: Historiografiske perspektiver på forskning og formidling. *Historisk tidsskrift*, 94(3), 418–453. <https://doi.org/10.18261/ISSN1504-2944-2015-03-04>
- Seland, B. (2016a). Religion på norsk: Lekmannsrørsla og moderniteten. *Fortid*, 13(2), 28–35.
- Seland, B. (2016b). «Revolusjon i bygda» – vekkingskristendommen som endringsprosjekt. I K. Dørum & H. K. Sødal (Red.), *Mellom gammelt og nytt: Kristendom i Norge på 1800- og 1900-tallet* (s. 171–188). Fagbokforlaget.
- Seland, B. (2017). I «Fællesskab og Samfund» – Haugebevegelsens organisasjon. I K. Dørum & H. K. Sødal (Red.), *Hans Nielsen Hauge: Fra samfunnsfiende til ikon* (s. 119–145). Cappelen Damm Akademisk.
- Seland, B. (2018). Innledning: Motstrøms politikk. I B. Seland (Red.), *Opprør og opposisjon under enevelde og demokrati* (s. 9–15). Cappelen Damm Akademisk.
- Seland, B. (2021). Haugebevegelsens «Prædikerinder»: Kritisk blikk på forskning og formidling. *Norsk tidsskrift for misjonsvitenskap*, 75(1–2), 111–132. <https://doi.org/10.48626/ntm.v75i1-2.5424>
- Seland, B. (2022). «utilladelige Taler for Almuen»: en studie av forsvar og lovanvendelse i rettsaker mot haugianere i Råbyggelaget, Kristiansand stift. *Heimen*, 59(3), 199–220. Universitetsforlaget.
- Seierstad, A. (1923). *Kyrkjelegt reformarbeid i Norig i nittande hundreaaret. I*. Lunde.
- Sejersted, F. (1978). *Den vanskelige frihet 1814–1851*. Cappelen.
- Sjursen, F. W. (1997). *Den haugianske periode (III)*. NLA-forlaget.
- Skullerud, Aa. (1971). *Bondeopposisjonen og religionsfriheten i 1840-årene*. Universitetsforlaget.
- Slettan, B. (1992). «O, at jeg kunde min Jesum prise»: Folkelig religiøsitet og vekkelsesliv på Agder på 1800-tallet. Universitetsforlaget.
- Stenersen, S. J. (1827). *Hans Nielsen Hauges Liv, Virksomhed, Lære og Skrifter*. Fabritius.
- Stortingsforhandlingene*. (1836). 8(2). Forvaltningstjenestene, Carl L. Roshauw.
- Supphellen, S. (2012). *Konventikkelplakatens historie 1741–1842*. Tapir Academic Press.
- Thomassen, E. (2018). To profeter. *DIN – tidsskrift for religion og kultur*, (2).
- Thorkildsen, D. (1998). Vekkelse og modernisering i Norden på 1800-tallet. *Historisk Tidsskrift*, 77(2), 160–180. Universitetsforlaget.
- Tidemand, A. (1854). *Norske Folkelivsbilleder: Efter Malerier og Tegninger*. Chr. Tønsberg.
- Tjørhom, O. (1999). *Kirken – troens mor: Et økumenisk bidrag til en luthersk ekklesiologi*. Verbum.
- Vasstveit, O. (2021). *Peder Amundsen Teye: Historie eller Bog om mig selv. Dagboksopptegnelser og erindringer om livet som lærer og klokker i Fiskum og Vestfossen 1786–1819*. Nasjonalbiblioteket.
- Viken, Ø. L. I. (2014). «Frygte Gud og Ære kongen»: Preikestolen som politisk instrument i Noreg 1720–1814 [Doktoravhandling]. Universitetet i Oslo.
- Wergeland, N. (1963). *Christianssands Beskrivelse*. Universitetsforlaget.